

Criticism of the Entry "Puberty (Bulugh)" in the Leiden Encyclopedia of the Quran

Fatemeh Davari Shalmazari¹, Mohammad Reza Ramazani Chaleshtori², and Nafiseh Amiri Domari³

1. Corresponding Author, Department of Quran and Hadith Sciences, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

Email: davarish69@gmail.com

 0009-0009-2871-843X

2. Department of Quran and Hadith Sciences, Imam Ali ibn Abi Talib Quranic Specialized Center, Qom, Iran.

Email: ramazaniam@gmail.com

 0009-0004-9298-6045

3. Department of Quran and Hadith Sciences, Bent al-Hoda Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

Email: nafise.amiri93@gmail.com

 0000-0001-8356-1388

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 24 November 2025

Received in revised form 26

January 2025

Accepted 27 February 2026

Available online 4 April 2026

Keywords:

Leiden Encyclopedia of the Quran,
Charles Joseph Adams,
puberty,
types of puberty in the Quran,
orientalist.

ABSTRACT

Objective: The present study was conducted with the aim of explaining, describing, and critiquing the entry "puberty (Bulugh)" in *the Leiden Encyclopedia of the Quran*, written by Charles Joseph Adams. This study was conducted to familiarize with the views of non-Muslims about *the Quran* and Islamic principles, to critique and scientifically analyze these views based on Quranic and Islamic principles, and to explain the correct view of *the Quran* and Islam about puberty.

Method: The present study is a theoretical study conducted with a descriptive-analytical approach. The data were collected using a library method, and the entry "puberty (Bulugh)" in *the Leiden Encyclopedia of the Quran* was analyzed and evaluated by citing verses of *the Holy Quran*, narrations, and jurisprudential sources. Also, the method of logical analysis and documentary criticism was used in the evaluation of the materials.

Results: The findings of the study showed that the author of the entry had a superficial and incomplete approach in explaining the concept of "puberty". The most important shortcomings of the entry are as follows: the lack of a comprehensive and comprehensive definition of puberty, the incomplete collection of Quranic terms related to puberty, the limitation to "Bulugh al-Ashud" and the indirect reference to "Bulugh al-Nikah" without paying attention to "Bulugh al-Hulum", the lack of a comprehensive classification of the types of puberty in *the Quran*, the expression of jurisprudential rulings in an ambiguous and unreferenced manner, the presentation of an inaccurate picture of Muslim jurisprudence, and the reliance on limited jurisprudential perspectives without paying attention to the opinions of different Islamic schools and sects.

Conclusions: The results of the study showed that the entry "puberty (Bulugh)" in *the Leiden Encyclopedia of the Quran* does not have the necessary comprehensiveness and accuracy in introducing the concept of puberty from the perspective of the Quran and Islamic jurisprudence. It also became clear that in *the Holy Quran*, three expressions "Bulugh al-Nikah", "Bulugh al-Hulum" and "Bulugh al-Ashud" are used to express the concept of puberty, each of which refers to a dimension of this concept, and their explanation is necessary for a correct understanding of *the Quran's* view on puberty

Cite this article: Davari Shalmazari, F., Ramazani Chaleshtori, M. R., & Amiri Domari, N. (2026). Criticism of the Entry "Puberty (Bulugh)" in the Leiden Encyclopedia of the Quran. *The Islamic Journal of Women and the Family*, 14(1), 67 - 85. <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.18136.2226>

© The Author(s). retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.18136.2226>

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

Orientalists' studies on the Holy Quran and Islamic teachings have expanded significantly in recent decades, and numerous works have been published in the form of encyclopedias, dictionaries, and specialized research. One of the most important of these works is the Leiden Encyclopedia of the Quran, whose entries have been written by Western researchers and are used in many scientific centers around the world (Iqbal, 2009; Rezaei Isfahani, 2006). Therefore, scientific research and systematic criticism of these works, while familiarizing themselves with the views of Western Islamic scholars, provide the basis for a correct explanation of Quranic and Islamic principles and correcting misconceptions.

The present study aims to explain, describe, and criticize the entry "puberty (Bulugh)" in the Leiden Encyclopedia of the Quran, written by Charles Joseph Adams (2001-2006), and examines the author's approach in explaining the concept of puberty, its Quranic applications, and the jurisprudential views raised in this entry. The importance of this research is that the entries in the Encyclopedia of the Quran, as reference sources in the world's scientific environment, play an important role in introducing Islam and the Quran to non-Muslim audiences, and any shortcomings or errors in them can present an incorrect image of Islamic teachings.

In the theoretical part of the article, the concept of puberty is examined from a lexical, customary, and jurisprudential perspective. "Puberty is an Arabic word that means reaching or approaching the end of a matter or the end of a temporal and spatial destination" (Ragheb Isfahani, 1995). In common usage, puberty refers to the beginning of a natural stage in human life that is accompanied by the flourishing of sexual instinct, physical, psychological, and intellectual growth, and enters a new stage of life (Najafi Javaheri, 1266AH, 26/4-5). In the terminology of jurists, puberty is the end of childhood and the beginning of religious obligations and is considered a natural condition for being bound by divine laws (Makarem Shirazi, 1429AH; Hussein Maraghi, 1250AH, 2/732).

The article also explains the importance of puberty in the Holy Quran, Islamic narrations and jurisprudence, showing that puberty is not simply a biological development, but rather the beginning of human religious, social, moral, and legal responsibilities (Seyedi, 2021; Soroush Mahalati, 2020). The Holy Quran has used three terms to describe this stage: "Bulugh al-Hulum", "Bulugh al-Nikah", and "Bulugh al-Ashud", each of which refers to one of the dimensions of human growth (Moradi, 2010; Deilami et al., 2012).

Method

The present study is a theoretical research with a descriptive-analytical approach. The data collection was based on library studies and after a complete study of the entry "puberty (Bulugh)" in *the Leiden Encyclopedia of the Quran*, its contents were compared and analyzed with the verses of *the Holy Quran*, the narrations of the Ahl al-Bayt, interpretive, jurisprudential

sources and authentic Islamic works. The method of logical analysis and documentary criticism was also used in the evaluation of the contents and the views of the author of the entry were compared with authentic Islamic sources.

Results

The examination of the entry "puberty (Bulugh)" showed that its most important weakness is its incomplete and non-comprehensive view of the concept of puberty. The first criticism of this entry is that the definition of puberty provided is not comprehensive and does not prevent it. In this entry, puberty is introduced as a term in jurisprudence and law (Charles, 2001-2006), but it is not clear whether this definition is based on lexical, customary, Quranic or jurisprudential grounds. While in order to achieve a precise definition, it was necessary to present lexical, customary and idiomatic definitions independently and then explain the relationship between them (Ragheb Isfahani, 1995; Najafi Javaheri, 1266AH, 26/4-5; Makarem Shirazi, 1429AH). The second finding of the study is that the author has not been successful in collecting Quranic terms related to puberty. This entry only refers to "Bulugh al-Ashud" and indirectly to "Bulugh al-Nikah", and there is no mention of "Bulugh al-Hulum" (Charles, 2001-2006); whereas *the Holy Quran* uses all three terms to describe the different stages of human development. This omission has caused the reader to receive an incomplete picture of the Quranic applications of the concept of puberty.

In addition, an examination of the Quranic verses shows that "Bulugh al-Nikah" refers to a stage of natural development when a person becomes ready for marriage. God says: "And Test the orphans until they reach maturity and desire marriage. Then, if you find them wise, return their property to them" (Nisa: 6). This verse indicates that physical maturity alone is not sufficient for legal independence, and that intellectual maturity is also a necessary condition. (Tousi, 1413AH, 3/116; Tabarsi, 1425AH, 320/; Mousavi Khomeini, 1989, 2/16).

In contrast, "Bulugh al-Ashud" refers to sexual puberty (Ibn Manzur, 1414AH, 12/145) and *the Holy Quran* has stated the rulings related to it in Surah Nur (verses 8 and 59). Also, the expression "Bulugh al-Ashud" in *the Holy Quran* has multiple uses and is not limited to sexual puberty, but rather encompasses various dimensions of human development, which are categorized and explained in the present article under four axes: "sexual puberty", "legal puberty", "managerial and leadership maturity" and "perfection of puberty" (Deilami and et al, 2011).

A detailed study of the concept of "Bulugh al-Ashud" showed that this term has been used in *the Holy Quran* with different meanings and functions. In some verses, "Bulugh al-Ashud" is placed opposite childhood and refers to the beginning of a stage of natural human development; as God says: "Then He brings you out as a child, then you reach your maturity" (Hajj: 5). It is also stated in the narration of Imam Sadiq: "The end of childhood is the time of getting a wet dream and it is the most severe. If a child has a wet dream, but he has not developed and is foolish or weak, his guardian must take care of his property" (Sheikh Saduq, 1413AH, 4/220).

This narration shows that the beginning of "Bulugh al-Ashud" is accompanied by wet dreams, but independent possession of property will require, in addition to sexual maturity, intellectual development as well.

In the legal aspect, *the Holy Quran* states: "And do not approach the property of the orphan except with that which is best, until he reaches the age of maturity" (An'am: 152). Comparing this verse with the sixth verse of Surah Nisa shows that the removal of the Hija is not only achieved with physical puberty, but also the attainment of maturity is an essential condition for it (Deilami and et al, 2011).

In terms of management and leadership, *the Holy Quran* says about the Prophet Moses: "And when he came of age and became fully matured, we gave him judgement and knowledge, and thus do we reward the virtuous" (Qasas: 14) and about the Prophet Yusuf has also said: "And when he came of age, we gave him judgement and knowledge, and thus do we reward the virtuous" (Yusuf: 22). These verses show that "Bulugh al-Ashud" is not limited to physical growth alone, but is a stage of intellectual perfection, management, and readiness to accept great divine responsibilities.

In another part of the study, the concept of perfection of puberty was examined. *The Holy Quran* says: "Until he reaches his perfection of puberty and reaches forty years" (Ahqaf: 15). It is also stated in the narration of Imam Sadiq: "When a servant reaches thirty-three years, he has reached his Bulugh al-Ashud, and when he reaches forty years, he has reached his perfection of puberty, and when he reaches forty-one years, he is in the state of deficiency" (Sheikh Saduq, 1983, 3/545). According to these verses and narrations, "Bulugh al-Ashud" is a gradual process that begins at the beginning of puberty, reaches its peak around the age of thirty-three, and approaches the stage of perfection at the age of forty (Deilami and et al, 2012).

Another important finding of the research is the ambiguity in the citation of jurisprudential views in the entry under review. Without specifying the exact religion or school of jurisprudence, the author has attributed some rulings related to puberty to "schools of jurisprudence" and in some cases has criticized the same views (Charles, 2001-2006); while it is not clear which Islamic school these views belong to. Also, a vague picture has been presented about the age of puberty and its signs; while in Imami jurisprudence, the age of puberty and its signs have been explained clearly (Husseini Maraghi, 1417AH; Taha, 27/3/139).

The research also showed that the author of the entry, by mainly citing the view of Abu Hanifa and the book *Tuhfat al-Mawdud fi Ahkam al-Mulud* by Ibn Qayyim Jawzi, has presented an incomplete picture of Islamic jurisprudence (Charles, 2001-2006). While the Islamic world is not limited to one jurisprudential perspective, it was necessary to present the views of different schools of thought, especially the views of Imami jurisprudence (Sobhani Tabrizi, 1992; Mousivand, 2015). A review of the sources showed that Ibn Qayyim Jawzi is one of the most prominent students of Ibn Taymiyyah and one of the influential figures in the formation of Wahhabi ideas (Elmi Haeri, 1413AH; Hajj Seyed Javadi & et al, 1983) and many of his doctrinal

views, including on the subject of intercession, visiting graves, the status of the Ahl al-Bayt, and divine attributes, have been seriously criticized by Shiite scholars and even a group of Sunni scholars (Ibn Qayyim Jawzi, 1408AH, 4/1318-1319; Ibn Hajar Haytami, 1419AH). Therefore, using his works as the main source for introducing Muslim jurisprudence, without referring to the views of other Islamic schools, does not have the necessary scientific comprehensiveness.

Conclusions

The findings of this study show that the entry for "puberty (Bulugh)" in *the Leiden Encyclopedia of the Quran*, despite the importance of the subject, is not sufficiently comprehensive. The definition of puberty provided does not distinguish between the lexical, customary, and jurisprudential meanings and does not cover all Quranic uses of the term. Also, the Quranic terms related to puberty are not fully collected, and only "Bulugh al-Ashud" and a limited reference to "Bulugh al-Nikah" are discussed, while "Bulugh al-Hulum" is neglected. In addition, a comprehensive classification of the types of puberty is not provided in *the Quran*, and the different dimensions of the concept of "Bulugh al-Ashud" are not explained. In the field of jurisprudence, the author also quotes the rulings related to puberty without specifying the precise jurisprudential basis and without sufficient citations, and in introducing the opinions of Muslims, he has relied only on some of the views of Sunnis and the works of Ibn Qayyim Jawzi; while the views of Imami jurisprudence and other Islamic schools of thought have not found a place in this entry (Sobhani Tabrizi, 1992; Mousivand, 2015). This has caused an incomplete and sometimes confused image of Islamic jurisprudence to form in the minds of the audience.

Accordingly, the claim of a comprehensive and meticulous research on the Quranic concept of puberty is not consistent with the content of this entry, and its scientific review, using all verses related to puberty, authentic narrations, interpretative and jurisprudential sources of Islamic schools, is an undeniable necessity. Also, a critique and review of other entries in *the Leiden Encyclopedia of the Quran* can be an effective step in correctly introducing the teachings of *the Holy Quran* and Islamic principles to the scientific community inside and outside the Islamic world.

Author Contributions

All authors participated equally in the design of the study, writing the article, and editing the final versions.

Data Availability Statement

Data are available from the authors upon request.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to the staff of Bent Al-Hoda Higher Education Complex for their moral and scientific support of this research.

Ethical Considerations

The authors emphasize that all ethical principles have been observed in conducting and publishing this research. This has been confirmed by all authors. Cases such as falsification of data, distortion of results, plagiarism, and any other unethical behavior have been strictly avoided in this study.

Funding

This study was conducted without receiving any financial support from government, commercial, or non-profit organizations.

Conflict of Interest

The authors declare that there are no conflicts of interest in connection with this study. In other words, there were no financial or personal interests that could affect the results of the study.

نقد مدخل «بلوغ» دائرة المعارف قرآن لیدن

فاطمه داوری شلمزاری^۱، محمدرضا رمضانی چالشتی^۲، و نفیسه امیری دوماری^۳

۱. نویسنده مسئول، دانش پژوه دکتری قرآن و علوم گرایش روان شناسی، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: davarish69@gmail.com

۲. دانش پژوه دکتری قرآن و روان شناسی، مرکز تخصصی قرآنی امام علی بن ابیطالب، قم، ایران. رایانامه: ramazaniam@gmail.com

۳. استادیار گروه قرآن و حدیث، مجتمع آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: nafise.amiri@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: پژوهش حاضر با هدف تبیین، توصیف و نقد مدخل «بلوغ» در دائرة المعارف قرآن لیدن، نوشته چارلز جوزف آدامز انجام شد. این پژوهش برای آشنایی با دیدگاه‌های غیرمسلمانان درباره قرآن و مبانی اسلامی، نقد و تحلیل علمی این دیدگاه‌ها براساس مبانی قرآنی و اسلامی و تبیین دیدگاه صحیح قرآن و اسلام درباره بلوغ انجام شد.

روش پژوهش: پژوهش حاضر، تحقیقی نظری است که با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شد. داده‌ها به روش کتابخانه‌ای گردآوری شد و مدخل «بلوغ» در دائرة المعارف قرآن لیدن با استناد به آیات قرآن کریم، روایات و منابع فقهی، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت. همچنین در ارزیابی مطالب از روش تحلیل منطقی و نقد مستند استفاده شد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان داد که نویسنده مدخل، در تبیین مفهوم «بلوغ»، رویکردی سطحی و ناقص داشته است. مهم‌ترین کاستی‌های مدخل عبارت‌اند از: جامع و مانع نبودن تعریف بلوغ، گردآوری ناقص واژگان قرآنی مربوط به بلوغ، محدود شدن به «بلوغ اشد» و اشاره غیرمستقیم به «بلوغ نکاح» بدون توجه به «بلوغ حُلُم»، فقدان دسته‌بندی جامع از انواع بلوغ در قرآن، بیان احکام فقهی به صورت مبهم و بدون استناد، ارائه تصویری نادقیق از فقه مسلمانان و اتکا به دیدگاه‌های محدود فقهی بدون توجه به آرای مذاهب و فرقه‌های مختلف اسلامی.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش نشان داد که مدخل «بلوغ» در دائرة المعارف قرآن لیدن در معرفی مفهوم بلوغ از منظر قرآن و فقه اسلامی، از جامعیت و دقت لازم برخوردار نیست. همچنین روشن شد که در قرآن کریم سه تعبیر «بلوغ نکاح»، «بلوغ حُلُم» و «بلوغ اشد» برای بیان مفهوم بلوغ به کار رفته است که هر یک ناظر به بُعدی از این مفهوم بوده و تبیین آنها برای فهم صحیح دیدگاه قرآن درباره بلوغ ضروری است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵

کلید واژه‌ها:

دائرة المعارف قرآن لیدن، چارلز جوزف آدامز، بلوغ، انواع بلوغ در قرآن، مستشرقان.

استناد: داوری شلمزاری، فاطمه؛ رمضانی چالشتی، محمدرضا؛ و امیری دوماری، نفیسه (۱۴۰۵). نقد مدخل «بلوغ» دائرة المعارف قرآن لیدن.

پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ۱۴(۱)، ۶۷-۸۵. <https://doi.org/10.22034/ijwf.2025.18136.2226>

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه. © نویسندگان.

مقدمه

چند دهه است که با ورود اندیشمندان غربی به حوزه مطالعات اسلامی، طرح و گسترش پرسش‌ها و شبهات متعددی در این عرصه مشاهده می‌شود. تبیین دقیق تألیفات، افکار و اندیشه‌های اسلام‌پژوهان و قرآن‌پژوهان غربی و آگاهی از روش‌های آنان در مطالعات اسلامی، برای تحلیل علمی و موشکافانه دیدگاه‌های ایشان ضرورتی انکارناپذیر است. با وجود ضرورت این‌گونه فعالیت‌های علمی و ورود محققان مسلمان به این عرصه، متأسفانه درباره بسیاری از آثار غربیان یا تبیین و تحلیل مناسبی صورت نگرفته است، یا پژوهشی عالمانه و مطابق با استانداردهای علمی انجام نشده است. از این رو، در مقاله حاضر مدخل «بلوغ» نوشته چارلز جوزف آدامز^۱، که در *دائرة المعارف قرآن لیدن*^۲ منتشر شده است، تبیین، توصیف و نقد شد. این مرجع قرآنی، توسط گروهی از مستشرقان و با مشارکت شمار زیادی از پژوهشگران مسیحی، یهودی و نیز اندکی از محققان مسلمان که حدود بیست درصد نویسندگان این *دائرة المعارف* را تشکیل می‌دهند (اقبال، ۱۳۸۸)، به سرپرستی خانم مک‌اولیف^۳، استاد تاریخ و ادبیات عرب دانشگاه جرج تاون آمریکا، در پنج جلد منتشر شده است (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵). اهمیت ترجمه و نقد مدخل‌های *دائرة المعارف قرآن لیدن* در آن است که نیازها و دغدغه‌های جوامع غربی نسبت به معارف اسلامی بهتر شناخته شود. همچنین، نقد و ارزیابی این آثار می‌تواند زمینه‌آشنایی هرچه بیشتر افکار عمومی با اسلام ناب را فراهم کند. چارلز جوزف آدامز (۲۴ آوریل ۱۹۲۴ – ۲۳ مارس ۲۰۱۱) پژوهشگر و دین‌شناس آمریکایی بود. وی استاد بازنشسته مطالعات اسلامی در دانشگاه مک‌گیل و نزدیک به بیست سال مدیر مؤسسه مطالعات اسلامی آن دانشگاه بود.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، تحقیقی نظری از نوع توصیفی تحلیلی است و گردآوری اطلاعات آن بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام شد. در این تحقیق، با تکیه بر دانش پیشین، اطلاعات و داده‌های اولیه پژوهش به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و با بهره‌گیری از روش‌های تحلیل منطقی، نقد و بررسی شد. بر این اساس، در پژوهش حاضر نخست، مدخل «بلوغ» در *دائرة المعارف قرآن لیدن* مطالعه شد. در ارزیابی داده‌ها از روش تحلیل منطقی و نقد مستند استفاده شد و سپس با بررسی منابع دینی، اعم از آیات، روایات و منابع فقهی، این مدخل تحلیل و ارزیابی گردید.

ادبیات موضوع و چارچوب نظری پژوهش

۱. مفهوم‌شناسی

«بلوغ واژه‌ای عربی است که به معنای رسیدن یا نزدیک شدن به انتهای یک امر یا پایان مقصد زمانی و مکانی به‌کار می‌رود» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ۲/ -) و «در کاربرد رایج، بلوغ به آغاز مرحله‌ای طبیعی در زندگی کودک اشاره دارد که در آن، با پیدایش و شکوفایی غریزه جنسی و بروز برخی تغییرات جسمی، روانی و رشد عقلی و ادراکی، فرد به مرتبه مردان یا زنان نائل می‌شود» (نجفی جواهری، ۱۳۶۶ ه. ق، ۴/۲۶ - ۵).

فقه‌های اسلامی، واژه «بلوغ» را در معنایی خاص به‌کار برده و از آن، پایان دوران کودکی و آغاز تکلیف را اراده کرده‌اند؛ بدین معنا که بلوغ را یکی از شرایط طبیعی تکلیف دانسته‌اند که پس از آن، فرد باید خود را به آداب و وظایف الهی مقید کند. به نظر برخی، مراد از بلوغ در کاربرد فقه‌ها، همان بلوغ طبیعی و جنسی است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۹ ه. ق). بنا بر نظر علمای شیعه، از میان نشانه‌های رشد جسمی در دوران بلوغ، فقط برخی از آنها به مثابه نشانه‌های بلوغ در فقه پذیرفته شده‌اند و سن بلوغ

1. Charles J. A.

2. Encyclopaedia of the Qur'ān

3. McAuliffe

نیز در فقه اسلامی تعیین شده است. از این رو، می توان گفت که واژه های «بلوغ» و «بالغ» در فقه و حقوق اسلامی به اصطلاحی خاص تبدیل شده است و معنای آنها با مفهوم لغوی و عرفی این دو واژه، انطباق کامل ندارد (حسینی مراغی، ۱۳۵۰، ۷۳۲/۲). «در اصطلاح عرف و شرع، وقتی گفته می شود که انسانی بالغ شده است، بدین معناست که علائم بلوغ در او ظاهر شده و تکلیف بر عهده اش آمده است» (ابن فارس، ۱۴۰۴ ه.ق). «چنین فردی به سن ازدواج و رشد رسیده و مراد از رشد، پختگی و رسیدن میوه عقل است» (ابن منظور، ۱۴۱۴ ه.ق، ۴۸۶/۱)؛ چرا که کودک در آغاز زندگی، انسانی بالقوه است و در آن زمان، از او انتظار برخورداری از صفات انسانی و مکارم اخلاقی نمی رود، اما با رشد تدریجی بدن، نیروی ادراک نیز به تدریج در کودک افزایش می یابد و قدرت تشخیص خوب و بد در او شکوفا می شود (فیومی، ۱۴۱۴ ه.ق).

۲. اهمیت بلوغ

دوران بلوغ، یکی از باشکوه ترین و در عین حال دشوارترین مراحل رشد هر انسان است. (اختری و همکاران، ۱۴۰۱) اهمیت این دوران به اندازه ای است که حتی در نوشته های «پاپیروس» مصری، حدود چهار هزار سال پیش، نگرانی هایی درباره وضعیت نوجوانان و دوران بلوغ ابراز شده است. فیلسوفانی مانند ارسطو نیز در اثر خود با عنوان سیاست، به موضوع جوانی و بلوغ پرداخته اند. نخستین گام جدی در مطالعه علمی بلوغ، با انتشار مقاله ای از برنهایم در سال ۱۸۹۱ میلادی با عنوان «مطالعه درباره بلوغ» برداشته شد که این مقاله، پژوهشگران را به بررسی بیشتر این موضوع ترغیب کرد. مطالعات «استانلی هال» که او را پدر علم روان شناسی رشد می دانند، ادامه این مسیر بود که با انتشار کتاب بلوغ در سال ۱۹۰۵ میلادی، به نقطه اوج خود رسید. این تلاش ها زمینه ساز شکل گیری دانشی با عنوان «هبلوژی»^۱ یا «علم احوال نوجوانی و جوانی» شد (شرفی، ۱۳۸۸). بلوغ در ادیان الهی، به ویژه اسلام، از اهمیت ویژه ای برخوردار است؛ زیرا یکی از شرایط تحقق تکلیف به شمار می رود. مکلف، از منظر ادیان الهی، فردی است که حقوق، وظایف و تکالیفی بر عهده دارد و مسئولیت های گوناگونی را می پذیرد. (سیدی، ۱۴۰۰) این مسئولیت ها، انجام اعمالی مانند نماز، روزه، حج و زکات را در بر می گیرد که همه ابعاد زندگی انسان را شامل می شوند و زمینه سعادت و خوشبختی او را فراهم می کند (سروش محلاتی، ۱۳۹۹). اسلام به این مرحله از زندگی انسان توجه ویژه ای دارد (کاظمی، ۱۳۹۸)؛ زیرا در این دوران، هم زمان با رشد جسمانی، بنیان شخصیت فردی و اجتماعی فرد شکل می گیرد و استعداد های معنوی او به طور چشمگیری شکوفا می شود. اگر فرد از توانایی های جسمی و روانی خود به درستی بهره گیرد و این دوره را با معرفت و پاکی سپری کند، به سعادت و خوشبختی دست خواهد یافت (افشارمنش، ۱۳۹۹). قرآن کریم و روایات اسلامی نیز توجه ویژه ای به این مرحله از رشد انسان داشته اند. در آیات مربوط به بلوغ در قرآن کریم، برخی از مهم ترین احکام بلوغ، از جمله نشانه های بلوغ، جایگاه آن در ثبوت تکلیف و بخشی از احکام وضعی، تبیین شده است (سید بن طاووس، ۱۴۱۲ ه.ق، ۸۶/۱).

بلوغ، فقط یک پدیده زیستی نیست، بلکه نشانه ای از رشد فکری و اجتماعی انسان است که آمادگی او را برای پذیرش مسئولیت های فردی و اجتماعی نشان می دهد (تنه کار، ۱۳۸۹، ۸-). بلوغ طبیعی، استعداد های نهفته انسان را به فعلیت می رساند و ابعاد انسانی نهفته در وجود او را آشکار می کند. این فرایند، نوجوان را شایسته پذیرش مسئولیت های گوناگون می نماید (نجفی جواهری، ۱۳۶۲، ۴/۲۶ - ۵). با آغاز بلوغ، نه تنها خواش های غریزی آشکار می شوند، بلکه فطرت ایمانی و گرایش های متعالی نیز بیدار می گردند. این تحول بنیادین، جوانان را با ندای درونی و جاذبه های معنوی به سوی ایمان، تقوا و فضایل انسانی سوق می دهد (زرقا، ۱۹۹۸ ه.ق).

در این دوره حساس که فرد با فشارهای روحی و تعارض های درونی فراوانی روبه رو است (نراقی زاده، ۱۳۹۴)، اولیای دین نقش حمایتی و راهبردی ایفا می کنند. آنان جوان را با آیین الهی آشنا می کنند؛ آیینی که نقشه راه پرورش انسان و رسیدن به

ارزش‌های والای انسانی است. در این مرحله، جوان به مثابه فردی صالح و قادر به انجام وظایف اسلامی شناخته می‌شود؛ وظایفی که او را در مسیر کمال هدایت می‌کند (افشارمنش، ۱۳۹۸). از این رو، نوجوان باید نسبت به احکامی که مکلف به انجام آن‌هاست، شناخت کافی داشته باشد. آموزش مباحث مربوط به دوران بلوغ، علائم آن، مسئله تقلید و خلاصه‌ای از احکام ابتدایی، از ضروریات این مرحله است (سیدی، ۱۴۰۰). بلوغ، نه تنها آغاز تکلیف، بلکه آغاز سفری معنوی و مسئولانه است که انسان را به سوی سعادت و کمال هدایت می‌کند.

برخی از عالمان برجسته، با برگزاری مراسم شادباش برای فرزندان نوجوان خود در آغاز دوران بلوغ، این رویداد مهم را گرمی می‌داشتند. در این مراسم، بزرگان و شخصیت‌های مورد احترام حضور می‌یافتند و نوجوان را به عنوان فردی بالغ و شایسته تکریم، مورد ستایش قرار می‌دادند. این جشن، آغاز زندگی جدید و پرمعنایی را به او اعلام می‌کرد؛ زندگی‌ای که در آن، فرد در جایگاه مخاطب مستقیم خداوند، مسئولیت‌های تازه‌ای را بر عهده می‌گیرد. او باید خود انتخاب کند و آگاه باشد که دارای شخصیتی مستقل است و در تعامل با دیگران، حدود و حریم الهی را رعایت کند. پس از بلوغ، با نوجوان همانند یک بزرگسال رفتار می‌شد؛ امری که خود زمینه‌ساز رشد و تکامل روحی و روانی او بود و وی را برای پذیرش مسئولیت‌های زندگی آماده می‌کرد. (سروش محلاتی، ۱۳۹۹)

یکی از علمای نامدار قرن ششم هجری، سید بن طاووس، که افتخار دیدار با حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را داشته است، در کتاب کشف المحجّه (۱۴۱۲)، نکات ارزشمندی درباره دوران بلوغ و تکلیف بیان کرده است که شایسته است در اینجا به آن اشاره شود. او در نامه‌ای به فرزندش، محمد، می‌نویسد: «اگر عمری باقی بماند، روزی که تو به سن بلوغ می‌رسی را جشن خواهم گرفت و به پاس این نعمت الهی، یکصد و پنجاه دینار صدقه خواهم داد. این اقدام، ادای احترام به خداوند عظیم الشان است؛ زیرا همه نعمت‌ها از جانب اوست و ما بندگان او هستیم. ای فرزندم! به یاد داشته باش که در این سن، خداوند تو را مورد توجه قرار داده و فرشتگانش را برای ثبت اعمال گماشته است. زمانی که به بلوغ می‌رسی، خداوند تو را به کمال عقل می‌رساند و تو را شایسته ارتباط با حضرتش در نماز می‌کند. این روز را به یاد بسپار و آن را به عنوان یکی از بزرگ‌ترین اعیاد زندگی‌ات گرمی بدار. هر ساله در این روز، شکرگزار خدا باش و با صدقه دادن و افزایش اطاعت، به او نزدیک‌تر شو». این توصیه‌ها و سیره علمای شیعه، اهمیت دوران بلوغ را در زندگی انسان آشکار می‌کند. قرآن کریم نیز در آیات مختلف به این دوران اشاره کرده است. در قرآن، سه اصطلاح برای بلوغ ذکر شده است: «بلوغ حُلُم»، «بلوغ نِکاح» و «بلوغ أَشَدُّ». (مرادی، ۱۳۸۹) بلوغ، نقطه عطفی در زندگی انسان است و در فقه و حقوق اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. این دوران، آغاز مسئولیت‌های شرعی و قانونی فرد است و از همین رو، «سن تکلیف» نامیده می‌شود (حق جو، ۱۳۷۴).

۳. ارزیابی رویکرد چارلز آدامز در مدخل «بلوغ»

در ارزیابی دقیق مدخل «بلوغ» نقدهایی بر این مقاله وارد است که مهم‌ترین آنها در ادامه به تفصیل بیان می‌شود.

۳-۱. جامع و مانع نبودن تعریف بلوغ

تعریف ارائه‌شده در مدخل «بلوغ» عبارتند از: «بلوغ اصطلاحی در فقه و حقوق است، به معنای رسیدن انسان به مرحله‌ای از رشد که ملزم به رعایت قوانین شرعی یا عرفی باشد. بلوغ یکی از شرایط عمومی الزام به تکلیف و برخورداری از برخی حقوق است که اهلیت خوانده می‌شود». (چارلز، ۲۰۰۶-۲۰۰۷) تعریف ارائه‌شده در این مدخل، جامع و مانع نیست و معیار آن نیز مشخص نیست که بر چه مبنایی تنظیم شده است؛ فقه، قرآن یا عرف؟ حال آنکه لازم بود تعریف لغوی، عرفی و فقهی بلوغ، به صورت مستقل و به تفکیک، بیان شود.

الف) تعریف لغوی بلوغ: «بلوغ واژه‌ای عربی است که به معنای رسیدن یا نزدیک شدن به انتهای یک امر یا پایان مقصد

زمانی و مکانی و یا جز اینها به کار می رود» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ۲/-)

ب) تعریف عرفی بلوغ: «در کاربرد رایج، مراد از بلوغ، آغاز مرحله‌ای طبیعی در زندگی کودک است که در آن، با پیدایش و شکوفایی غریزه جنسی و بروز برخی تغییرات جسمی، روانی و رشد عقلی و ادراکی، فرد به مرتبه‌ای از بلوغ می‌رسد.» (نجفی جواهری، ۱۳۶۶ ه.ق، ۴/۲۶ - ۵)

ج) تعریف فقهی بلوغ: فقهای اسلامی، واژه «بلوغ» را در معنایی خاص به کار می‌برند و از آن به مثابه پایان دوران کودکی و آغاز تکلیف یاد می‌کنند. بدین معنا که بلوغ یکی از شرایط طبیعی تکلیف است و پس از آن، فرد باید خود را به آداب و وظایف الهی مقید سازد. به نظر برخی از فقها، «مراد از بلوغ در این کاربرد، همان بلوغ طبیعی و جنسی است». (مکارم شیرازی، ۱۴۲۹ ه.ق) این تفکیک در تعاریف، می‌تواند به درک بهتر مفهوم بلوغ و ابعاد گوناگون آن کمک کند و بخشی از کاستی‌های موجود در مدخل را برطرف نماید.

۳-۲. نقص در گردآوری اطلاعات جامع در یک زمینه و عدم تبیین جامع الفاظ قرآنی بلوغ

از ویژگی‌های مهم یک دائرة المعارف، آن است که اطلاعات لازم درباره یک موضوع را به صورت فشرده، جامع و مستند ارائه کند به گونه‌ای که خواننده را تا حد امکان از مراجعه به منابع دیگر بی‌نیاز نماید، اما مدخل «بلوغ» در دائرة المعارف قرآن لیدن در تحقق این هدف موفق نبوده است. در این مدخل، الفاظ قرآنی مرتبط با بلوغ به صورت کامل گردآوری نشده‌اند و نویسنده فقط به لغت «بلوغ اُشُد» و اشاره‌ای غیرمستقیم به «بلوغ نکاح» دارد (چارلز، ۲۰۰۱ - ۲۰۰۶)، درحالی‌که هیچ اشاره‌ای به «بلوغ حُلُم» نشده است. این امر، گویای عدم تسلط نویسنده این مدخل بر واژگان قرآن کریم است. بلوغ در قرآن کریم با سه لغت بیان شده است: «بلوغ حُلُم»، «بلوغ اُشُد» و «بلوغ نکاح». همچنین، «بلوغ اُشُد» نیز در قرآن کریم با تعبیر مختلفی به کار رفته است که در ادامه بیان می‌شود.

۳-۳. عدم ارائه دسته‌بندی جامع و دقیق درباره انواع بلوغ در قرآن، به ویژه «بلوغ اُشُد»

تنوع اصطلاحات مربوط به بلوغ در قرآن کریم، بیانگر ابعاد گوناگون این مفهوم و ضرورت تبیین دقیق آن در متون علمی و دینی است. عدم اشاره به این اصطلاحات و تبیین نکردن تفاوت‌های آنها، سبب درک ناقص خوانندگان از مفهوم بلوغ و ابعاد آن می‌شود و ضرورت توجه بیشتر به این موضوع را آشکار می‌سازد. در قرآن کریم، برای تبیین مراحل طبیعی رشد انسان، از سه تعبیر «بلوغ نکاح»، «بلوغ حُلُم» و «بلوغ اُشُد» استفاده شده است که در ادامه، هر یک به اختصار بررسی می‌شود. الف) بلوغ نکاح: بلوغ نکاح به مرحله‌ای از رشد طبیعی اشاره دارد که در آن، کودک از نظر جنسی به مرحله‌ای می‌رسد که توانایی ازدواج پیدا می‌کند. این مفهوم در برخی منابع فقهی به رسمیت شناخته شده و به مثابه یکی از شرایط استقلال حقوقی کودک در نظر گرفته می‌شود. (ر.ک.، طوسی، ۱۴۱۳ ه.ق، ۱۱۶/۳؛ طبرسی، ۱۴۲۵ ه.ق، ۲۰/۳؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸، ۱۶/۲) قرآن کریم نیز به این موضوع اشاره کرده و می‌فرماید: «وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ؛ يَتِيمَانِ را آزمایش کنید تا وقتی که به سن زناشویی برسند، و اگر در ایشان رُشدی یافتید، اموالشان را به آنان رد کنید» (نساء: ۶). این آیه نشان می‌دهد که بلوغ دارای ابعاد مختلفی است و در ادبیات قرآن، مفهوم بلوغ به یک معنا محدود نمی‌شود (دیلمی، و همکاران، ۱۳۹۰).

ب) بلوغ حُلُم: مقصود از «بلوغ حُلُم»، بلوغ جنسی است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ه.ق، ۱۴۵/۱۲) خداوند متعال در سوره نور (آیات ۵۸ و ۵۹)، به فرزندی که به این مرحله رسیده‌اند دستور می‌دهد که هنگام ورود به محل استراحت پدر و مادر، اجازه بگیرند، اما برای کودکانی که هنوز به بلوغ جنسی نرسیده‌اند، تنها سه‌زمان در طول روز اجازه گرفتن کافی است. ج) بلوغ اُشُد: مفهوم «بلوغ اُشُد» در هشت آیه قرآن کریم و با تعبیر گوناگون بیان شده است. این آیات را می‌توان در چهار دسته طبقه‌بندی کرد.

اول) بلوغ جنسی: «بلوغ أَشَدُّ» نیز به مفهوم رشد و بلوغ در آیات مختلف قرآن اشاره دارد. این مفهوم در هشت آیه با عناوین مختلف تبیین شده است؛ آیات این موضوع در چهار عنوان دسته‌بندی شده است:

یکی از کاربردهای «بلوغ أَشَدُّ»، اشاره به مرحله رشد و بلوغ پس از دوران کودکی است. در دو آیه، «بلوغ أَشَدُّ»، مقابل دوران طفولیت قرار گرفته است: «ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِيَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ» (حج: ۵)، و «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تَرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِيَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ...» (غافر: ۶۷).

بنابراین، مقصود از «بلوغ أَشَدُّ» در این گونه موارد، مرحله بعد از دوران طفولیت است؛ اما درباره سن یا نشانه‌های آغاز این مرحله، توضیحی ارائه نمی‌کند. از این رو، برای دستیابی به پاسخ این پرسش، مراجعه به احادیث اهل بیت (علیهم‌السلام) و نیز عرف مردم می‌تواند راهگشا باشد. امام صادق (علیه‌السلام) در حدیثی می‌فرماید: «انْقِطَاعُ يَتِيمِ الْيَتِيمِ الْإِحْتِلَامُ وَهُوَ أَشَدُّ وَ إِنْ احْتَلَمَ وَلَمْ يُؤْنَسْ مِنْهُ رُشْدُهُ وَ كَانَ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا فَلْيُمْسِكْ عَنْهُ وَلِيُّهُ مَالَهُ؛ به سر آمدن دوره یتیمی یتیم، با محتلم شدن است و این [احتلام]، همان أَشَدُّ اوست. و اگر محتلم شد، اما رشدی در او دیده نشد و سفیه یا ناتوان بود، ولی او نباید مالش را در اختیارش قرار دهد». (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ه. ق، ۲۲۰/۴) این حدیث به روشنی بیان می‌کند که پایان دوره یتیمی با احتلام آغاز می‌شود و این احتلام، همان «بلوغ أَشَدُّ» است. هرچند ممکن است فرد هنوز به رشد کامل عقلی نرسیده باشد، بیداری غریزه جنسی و تحقق احتلام، نشانه ورود به مرحله بلوغ و آغاز مسئولیت‌های جدید است.

دوم) بلوغ حقوقی: این نوع بلوغ، در دو آیه از قرآن کریم به موضوع رفع حَجَر از ایتام اشاره دارد: «وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى يَبْلُغَ أَشُدَّهُ؛ و به مال یتیم جز به گونه‌ای نیکوتر نزدیک نشوید تا به حدّ رشد خود برسد» (انعام: ۱۵۲). این آیه تأکید می‌کند که نباید به مال یتیم، جز به شیوه‌ای نیکو، نزدیک شد تا زمانی که به حدّ رشد خود برسد. با توجه به این آیه و نیز آیه ششم سوره نساء، می‌توان نتیجه گرفت که مقصود از «بلوغ أَشَدُّ» که موجب رفع حَجَر می‌شود، بلوغ جنسی همراه با بلوغ عقلی است. همچنین، «بلوغ أَشَدُّ» در آیه ۸۲ سوره کهف، به رشد عقلی دو یتیم اشاره دارد که بر اثر این رشد، توانایی دستیابی به گنج متعلق به خود را پیدا می‌کنند (دیلمی و همکاران، ۱۳۹۰).

سوم) بلوغ مدیریتی و رهبری: این نوع بلوغ، به مرحله‌ای از رشد اشاره دارد که برخی افراد شایسته، آمادگی پذیرش مسئولیت‌های رهبری، مدیریت و رسالت الهی را پیدا می‌کنند. قرآن کریم درباره حضرت موسی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ؛ و چون به أَشَدُّ و کمال خویش رسید، به او حکمت و دانش عطا کردیم، و نیکوکاران را چنین پاداش می‌دهیم». این آیه بیان می‌کند که حضرت موسی (علیه‌السلام) پس از رسیدن به مرحله کمال و استواری، شایستگی دریافت حکمت و دانش الهی را یافت. درباره حضرت یوسف (علیه‌السلام) نیز در قرآن کریم آمده است: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ؛ و چون به حدّ رشد رسید، او را حکمت و دانش عطا کردیم و نیکوکاران را چنین پاداش می‌دهیم» (یوسف: ۲۲). این آیه به بلوغ و رشد حضرت یوسف (علیه‌السلام) اشاره دارد که در پی آن، خداوند حکمت و دانش را به ایشان عطا کرد.

در تبیین مفهوم «بلوغ أَشَدُّ»، از امام صادق (علیه‌السلام) روایت شده است که «أَشَدُّ» به هجده سالگی اشاره دارد و «استوی» به معنای روییدن ریش (محاسن) است. (ر.ک.، شیخ صدوق، ۱۳۶۱، ۲۲۶/۱) این روایت نشان می‌دهد که «بلوغ أَشَدُّ» با سن خاصی ارتباط دارد، اما سن به تنهایی، شرط کافی برای احراز صلاحیت رهبری الهی، نبوت یا امامت نیست. برای نمونه، در آیه ۱۲ سوره مریم بیان شده است که حضرت یحیی (علیه‌السلام) در کودکی به مقام نبوت رسید: «وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا؛ و به او در کودکی، حکمت دادیم» (دیلمی و همکاران، ۱۳۹۰). دوران «بلوغ أَشَدُّ»، به طور معمول، مرحله‌ای است که پس از دوران کودکی آغاز می‌شود و فرد را برای پذیرش مسئولیت‌های رهبری، مدیریت و رسالت الهی آماده می‌کند. با این حال، در برخی موارد استثنایی، خداوند براساس حکمت و اراده خود، صلاحیت هدایت و رهبری را در دوران کودکی به برخی از اولیای

خویش عطا کرده است. نمونه بارز آن، امامت امام محمدتقی، جوادالائمه علیه السلام، است که در سنین کودکی به مقام امامت منصوب شد. این واقعه نشان می‌دهد که هرچند «بلوغ اشد» به طور طبیعی مرحله‌ای پس از دوران کودکی است، خداوند می‌تواند در شرایط خاص اجتماعی و سیاسی، صلاحیت رهبری و هدایت را به برخی از بندگان برگزیده خود در همان دوران کودکی اعطا کند. بنابراین، می‌توان گفت که «بلوغ اشد» در مواردی، به خواست و اراده الهی، به صورت استثنایی و زودتر از زمان معمول، برای برخی افراد تحقق می‌یابد (سیدی، ۱۴۰۰). این استثناهای الهی، مؤید آن است که رشد و بلوغ معنوی و فکری، می‌تواند فراتر از محدودیت‌های زمانی و سنی باشد. حضرت امام جواد علیه السلام، با وجود سن اندک، به سبب حکمت و علم الهی که به ایشان عطا شده بود، توانست نقش رهبری و هدایت امت را به بهترین وجه ایفا کند.

چهارم) کمال بلوغ: نکته قابل توجه آن است که در یکی از آیات قرآن کریم، «بلوغ اشد» در کنار رسیدن به چهل سالگی ذکر شده است: «حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً؛ تا آنگاه که به اشدّ خود رسد و چهل ساله شود» (احقاف: ۱۵). این آیه بیانگر آن است که دوران «بلوغ اشد» که دوره کمال و قوت انسان به شمار می‌رود، در چهل سالگی به نهایت خود می‌رسد. مؤید این برداشت، روایتی از ابو بصیر است که در آن، امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِذَا بَلَغَ الْعَبْدُ ثَلَاثًا وَ ثَلَاثِينَ سَنَةً فَقَدْ بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ إِذَا بَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً فَقَدْ انْتَهَىٰ مُنْتَهَاهُ وَ إِذَا بَلَغَ إِحْدَى وَ أَرْبَعِينَ فَهُوَ فِي النُّقْصَانِ؛ هرگاه بنده به سی و سه سالگی برسد، به اشدّ خود رسیده است و هرگاه به چهل سالگی برسد، به نهایت [رشد] خود رسیده است، و هرگاه به چهل و یک سالگی برسد، رو به کاستی خواهد بود» (شیخ صدوق، ۱۳۶۲، ۵۴۵/۳). براساس این روایت، دوران «بلوغ اشد» با احتلام آغاز می‌شود. این مرحله، نقطه آغاز رشد و آمادگی انسان برای پذیرش مسئولیت‌های بزرگ‌تر است، اما «بلوغ اشد» فقط به این آغاز محدود نمی‌شود، بلکه فرایندی تدریجی است که در سی و سه سالگی به اوج خود می‌رسد و در چهل سالگی به کمال می‌انجامد. این دوره، انسان را برای پذیرش نقش‌های مهمی همچون رهبری، مدیریت و رسالت الهی آماده می‌کند (دیلمی و همکاران، ۱۳۹۰). یکی از نکات قابل تأمل در این موضوع، مبعث پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در چهل سالگی است. شاید حکمت این امر آن باشد که آن حضرت در این سن، بالاترین آمادگی روانی و معنوی را برای انجام مسئولیت سنگین هدایت، رهبری و مدیریت جامعه یافته بود. «بلوغ اشد» در چهل سالگی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را در جایگاه کامل‌ترین انسان برای ابلاغ رسالت الهی قرار داد؛ زیرا در این سن، حکمت، صبر، تدبیر و توان رهبری به بالاترین مرتبه خود می‌رسند. بنابراین، «بلوغ اشد» فقط یک تحول زیستی نیست، بلکه فرایندی است که انسان را از نظر فکری، معنوی و اجتماعی برای پذیرش مسئولیت‌های بزرگ آماده می‌کند. این مفهوم، اهمیت پرورش صحیح نوجوانان و جوانان را در دوران بلوغ دوچندان می‌کند؛ زیرا آنان آینده‌سازان جامعه و نامزدهای بالقوه رهبری و مدیریت هستند.

۳-۴. ذکر احکام فقهی مبهم و بدون استناد

چارلز آدامز در بخشی از مدخل «بلوغ» دائرة المعارف قرآن لیدن بیان می‌کند که «براساس دیدگاه‌های مختلف فقهی، علائم بلوغ به نشانه‌های رشد جسمانی مرتبط است» (آدامز، ترجمه عدالت نژاد، ۲۰۰۱ - ۲۰۰۶). با این حال، مشخص نیست که مقصود وی کدام مکاتب فقهی است؛ این در حالی است که دیدگاه مشهور فقهای شیعه با این بیان همخوانی ندارد. براساس نظر علمای شیعه، فقط برخی از نشانه‌های بلوغ طبیعی در فقه پذیرفته شده‌اند و سن بلوغ نیز به صورت مشخص در فقه اسلامی تعیین شده است. از این رو، باید گفت که اصطلاحات «بلوغ» و «بالغ» در فقه و حقوق اسلامی، معنایی خاص یافته‌اند و با مفهوم لغوی و عرفی آنها انطباق کامل ندارد (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ ه.ق.).

۳-۵. آشفته و پریشان جلوه دادن فقه مسلمانان در نگاه خوانندگان

مباحث فقهی در این مدخل «بلوغ» دائرة المعارف قرآن لیدن به گونه‌ای مطرح شده‌اند که گویی دیدگاه فقها درباره مبانی فقهی، یکپارچگی لازم را ندارد و منابع استنباط فقه اسلامی از استحکام و اعتبار کافی برخوردار نیست. به نظر می‌رسد نتیجه

چنین شیوه‌ای در بیان، آشفته و ناهماهنگ جلوه دادن فقه مسلمانان و ایجاد نوعی سردرگمی در ذهن خوانندگان مدخل باشد. برای نمونه، بخشی از مدخل چنین است: «مطابق رأی مکاتب فقهی، علائم بلوغ، همان علائم رشد جسمانی است به گونه‌ای که فرد به طور طبیعی بتواند قادر به انجام عمل جنسی باشد. این علائم در پسران عبارتند از: پیدایش موی زهار و وقوع انزال‌های شبانه. درحالی‌که در دختران عبارت‌اند از: شروع دوره حیض، انجام زفاف و اینکه زن بتواند مدتی را با همسرش سپری کند؛ حاملگی نیز یکی از علائم بلوغ دختران است» (چارلز، ۲۰۰۱-۲۰۰۶) و «در میان مکاتب فقهی، توافقی بر سر سن بلوغ کسانی که هنوز واجد علائم بدنی معمول رشد نیستند، وجود ندارد. اکثر مکاتب فقهی معتقدند که پانزده سالگی علامت دوره گذر از بلوغ است. اگر علائم بلوغ جنسی وجود داشته باشد، بعضی از این مکاتب این سن را تا نه سالگی، و نه زودتر، به عقب می‌برند. ابوحنیفه به قیّم اجازه می‌دهد که سرپرستی خود بر اموال صغیر را تا سن بیست و پنج سالگی حفظ کند، مشروط بر اینکه چنین فردی به تنهایی قادر به اداره مناسب اموال خود نباشد. در چنین موردی، واضح است که معیار تعیین بلوغ صرفاً رشد جسمانی نیست» (چارلز، ۲۰۰۱-۲۰۰۶).

نویسنده در آغاز، بدون مشخص کردن مقصود خود از «مکاتب فقهی»، ادعا می‌کند که «مطابق نظر مکاتب فقهی، علائم بلوغ همان علائم رشد جسمانی است»، اما در ادامه، همان دیدگاه را مورد نقد قرار داده و می‌نویسد: «در چنین موردی واضح است که معیار تعیین بلوغ صرفاً رشد جسمانی نیست» (چارلز، ۲۰۰۱-۲۰۰۶). این شیوه بیان، موجب ابهام در استدلال نویسنده شده و انسجام تحلیل او را با چالش مواجه می‌سازد.

در بخش دیگری از مدخل نیز آمده است: «سن بلوغ با در نظر گرفتن ملاحظات خاص دیگری تا اندازه‌ای مبهم شده است. مثلاً گمان می‌رود که بچه در سن هفت سالگی قوه تمییز پیدا می‌کند؛ همین قوه او به طور قطع یکی از جنبه‌های بلوغ دانسته می‌شود. سن هفت سالگی برای پسران سنی است که آنها باید شروع به انجام وظایف دینی مثل نماز کنند، که برای مسلمانان بالغ واجب است» (چارلز، ۲۰۰۱-۲۰۰۶). در این بخش از مدخل، نویسنده سن بلوغ شرعی را مبهم جلوه می‌دهد؛ درحالی‌که برای نمونه، سن بلوغ شرعی در دیدگاه مشهور فقه شیعه، مبهم نیست و برای پسران، پانزده سال قمری، معادل چهارده سال و شش ماه و هفده روز شمسی، تعیین شده است (طاهّا، ۱۳۹۴/۳/۲۷). این شیوه بیان در مدخل «بلوغ» دائرةالمعارف قرآن لیدن، فقه مسلمانان را در نگاه خواننده غیرمنسجم و فاقد معیارهای روشن جلوه می‌دهد.

۳-۶. اتکا به دیدگاه وهابیت و عدم توجه به دیدگاه شیعه و دیگر مذاهب اسلامی

در جهان اسلام، مسلمانان به دو مذهب بزرگ شیعه و اهل سنت تقسیم می‌شوند و هریک از این دو مذهب نیز مشتمل بر گروه‌ها و فرقه‌های مختلف است. چون میان مذاهب اسلامی در برخی مسائل فقهی تفاوت‌هایی وجود دارد، لازم است هنگام بیان احکام فقه اسلامی، مشخص شود که هر دیدگاه براساس کدام مذهب یا مکتب فقهی ارائه شده است. همچنین، اگر هدف، معرفی فقه جهان اسلام باشد، انتظار می‌رود دیدگاه‌های هر دو مذهب اصلی، یعنی شیعه و اهل سنت، منعکس شود و در صورت نقل دیدگاه یک فرقه خاص، آن فرقه یا از جایگاه مشهور در مذهب خود برخوردار باشد یا دست‌کم از سوی پیروان همان مذهب طرد نشده باشد؛ همچون فرقه وهابیت که مورد طرد مذهب خود یعنی اهل سنت، قرار گرفته است. (موسیوند، ۱۳۹۴) یکی از نقدهای وارد بر مدخل «بلوغ» دائرةالمعارف قرآن لیدن آن است که در بیان دیدگاه‌های فقهی، تنها به نظر ابوحنیفه، یکی از خلفای اهل سنت، استناد شده است. به عنوان نمونه، بخشی از مقاله چارلز آدامز که در آن تنها از ابوحنیفه نام برده شده، چنین است: «ابوحنیفه (۱۵۰.د) به قیّم اجازه می‌دهد که سرپرستی خود بر اموال صغیر را تا سن بیست و پنج سالگی حفظ کند، مشروط بر اینکه چنین فردی به تنهایی قادر به اداره مناسب اموال خود نباشد. در چنین موردی واضح است که معیار تعیین بلوغ فقط رشد جسمانی نیست» (چارلز، ۲۰۰۱-۲۰۰۶).

همچنین منبع اصلی این مقاله که احکام فقهی بر اساس آن نقل شده است، کتاب تحفه المودود فی احکام المولود ابن

قیم جوزیه (۱۴۳۱ ه.ق) است که این شخص صاحب فتاوی و هابیت است. فرقه وهابیت در بین اهل سنت طرد شده و قابل پذیرش نیست (سبحانی تبریزی، ۱۳۷۱). از این رو، جای تأمل است که چنین اثری به عنوان منبع معرفی فقه مسلمانان در مدخل «بلوغ» در دائرة المعارف قرآن لیدن مورد استفاده قرار گرفته است، درحالی که از مذهب شیعه و دیگر فرقه‌های اسلامی نامی برده نشده است (چارلز، ۲۰۰۱ - ۲۰۰۶).

برای ارزیابی علمی تر مدخل «بلوغ» در دائرة المعارف قرآن لیدن، لازم است به طور مختصر، شخصیت ابن قیم جوزیه به عنوان یکی از منابع مورد اعتماد چارلز آدامز و نیز اندیشه وهابیت بررسی شود.

۴. تبیین فرقه وهابیت و شخصیت ابن قیم جوزی

وهابیت یکی از فرقه‌های اسلامی است که در قرن دوازدهم هجری ظهور کرد. عقاید وهابیان، بازخوانی اندیشه‌ها و دیدگاه‌های تقی الدین احمد بن عبدالحلیم، مشهور به «ابن تیمیه» است. پیروان این فرقه، بیش از هر اندیشمند دیگری، آرای خود را تحت تأثیر ابن تیمیه و شاگردش، ابن قیم، شکل داده‌اند. ابن تیمیه در سال ۶۶۱ هجری - قمری در حران به دنیا آمد. وی تا سال ۶۹۸ هجری قمری در شام به عنوان یکی از عالمان حنبلی فعالیت می‌کرد تا آنکه در رساله‌ای، دیدگاه‌هایی را مطرح کرد که به باور نویسندگان، از مبانی رایج حنبلی فاصله داشت (بهجت پور، ۱۳۶۲، ۸-). وی برخلاف متکلمان اشعری و معتزله، برای خداوند جهت و سمت قائل بود و به کاستن از مقامات پیامبر اکرم ﷺ پرداخت و ادعا کرد که پیامبر ﷺ پس از رحلت، کوچک‌ترین تفاوتی با دیگر انسان‌ها ندارد (عصیری، ۱۳۹۱).

از دیگر ویژگی‌های ابن تیمیه، انکار برخی از فضائل اهل بیت ﷺ است. او در کتاب منهاج السنه، بدون ارائه مستند، اظهار می‌کند که آیه «انما ولیکم الله...» (مائده: ۵۵) درباره حضرت علی ﷺ نازل نشده است؛ درحالی که، بنا بر گزارش نویسندگان، بیش از شصت و چهار محدث و دانشمند، نزول این آیه را درباره امام علی ﷺ تصریح کرده‌اند. (علامه امینی، ۱۳۵۴) او همچنین با مذاهب چهارگانه اهل سنت در برخی از مسائل مربوط به نکاح و طلاق، مخالفت کرد (سبحانی تبریزی، ۱۳۷۱). همچنین به سبب عقاید، آرای خاص و نیز برخوردهای تند خود با مخالفان، با مخالفت گسترده‌ای روبه‌رو شد و برخی از جانب فقه‌های حنفی و شافعی هم عصرش محکوم شد. او بارها در مصر و شام زندانی شد و سرانجام در زندان دمشق درگذشت (فرمانیان و همکاران، ۱۳۹۷).

پس از ابن تیمیه، شاگردش عبدالله بن ابی بکر بن قیم الجوزیه راه او را ادامه داد (حاج سیدجوادی، و همکاران، ۱۳۶۲، ۱۳-). ابن قیم جوزی، با نام کامل محمد بن ابی بکر بن ایوب بن سعد بن حریر، در هفتم رجب سال ۶۹۱ هجری قمری، در منطقه زُرع، واقع در نزدیکی دمشق، متولد شد. وی به «ابن قیم جوزیه» شهرت یافت؛ زیرا پدرش سرپرست (قیم) مدرسه جوزیه بود و از همین رو، او به «فرزند قیم مدرسه جوزیه» معروف شد. ابن قیم از محضر استادان برجسته‌ای، از جمله ابن تیمیه، ذهبی و مزی، بهره برد. در این میان، ابن تیمیه بیشترین تأثیر را بر او گذاشت؛ به گونه‌ای که از ابن قیم به عنوان برجسته‌ترین شاگرد وی یاد شده است. ارتباط نزدیک این دو به اندازه‌ای بود که معمولاً نام ابن قیم در کنار نام ابن تیمیه ذکر می‌شد (اعلمی حائری، ۱۴۱۳ ه.ق، ۲-). از جمله شاگردان ابن قیم نیز می‌توان به برخی از عالمان اهل سنت، مانند ابن کثیر و سبکی، اشاره کرد. ابن قیم آثار فراوانی از خود بر جای گذاشت و برخی شمار تألیفات او را نزدیک به هشتاد عنوان دانسته‌اند (سید، ۱۴۲۴ ه.ق، ۸۱/۱). وی پس از حدود شصت سال زندگی، در سیزدهم رجب سال ۷۵۱ هجری - قمری درگذشت و در دمشق، در کنار پدرش، به خاک سپرده شد (سید، ۱۴۲۴ ه.ق، ۸۱/۱).

دیدگاه‌های ابن تیمیه و شاگردش، ابن قیم، به ویژه درباره تجسیم ذات الهی و مقامات پیامبران، در دوران حیات آنان منشأ مناقشات فراوانی شد. برخی از قاضیان و عالمان مذاهب چهارگانه اهل سنت، ابن تیمیه را فردی سطحی نگر، لجوج و متصلب معرفی کرده‌اند (اعلمی حائری، ۱۴۱۳ ه.ق، ۲-).

۴-۱. تفکرات ابن قیم جوزی

ابن قیم، برجسته‌ترین مروج اندیشه‌های ابن تیمیه و شاخص‌ترین شاگرد او بود و حتی دوران زندان را نیز همراه استاد خود سپری کرد. از این رو، در بسیاری از مسائل، دیدگاه‌های او همان دیدگاه‌های ابن تیمیه به شمار می‌رود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ ه.ق). دیدگاه‌های وی درباره صفات الهی، با جسمانیت خداوند ملازمه دارد (برزده، ۱۳۹۷، ۱-). برای نمونه، یکی از اعتقادات او امکان رؤیت خداوند با چشم است. وی، همانند ابن تیمیه، این امر را از نظر شرعی و عقلی ممکن دانسته و بیان می‌کند: «در دنیا به خاطر ضعف نیروی باصره نمی‌توان خدا را دید، ولی در آخرت این امر امکان دارد». او همچنین معتقد است که می‌توان خداوند را با انگشت مورد اشاره حسی قرار داد که لازمه آن، محصور کردن خداوند به سمت و سوی خاص است (ابن قیم جوزی، ۱۴۰۸ ه.ق، ۴/۱۳۱۸-۱۳۱۹). ابن قیم همچنین به انکار فضائل حضرت علی (ع) پرداخته و بیان می‌کند: «احادیثی که رافضی‌ها (شیعیان) درباره علی جعل کرده‌اند، به قدری زیاد است که قابل شمارش و تفکیک نیستند». سپس از ابو یعلی خلیلی نقل می‌کند که: «شیعیان در فضیلت علی و خاندانش سیصد هزار روایت جعل کرده‌اند» و در ادامه از این سخن دفاع می‌کند (ابن قیم جوزی، ۱۳۹۰ ه.ق).

ابن قیم سفر به قصد زیارت قبور پیامبران را صحیح نمی‌دانست. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ ه.ق) همچنین اجتماع در کنار مزار پیامبران و اولیای الهی را شرک تلقی می‌کرد و معتقد بود: «این کار پیامدهای متعددی دارد که عبارتند از: خواندن نماز به سمت قبر، کمک طلبیدن از آنها، طواف کردن در اطراف مزار، بوسیدن آن مکان، درخواست روزی و سلامتی، برطرف شدن گرفتاری‌ها و پرداخت شدن دین‌ها است! این‌ها درخواست‌هایی است که بت پرستان از بت‌هایشان داشتند» (ابن قیم جوزی، ۱۴۰۸ ه.ق، ۴/۱۳۱۸-۱۳۱۹).

۴-۲. دیدگاه اهل سنت درباره ابن قیم جوزی

در تاریخ اندیشه اسلامی، ابن قیم جوزی و استادش ابن تیمیه، به سبب برخی از دیدگاه‌های مناقشه‌برانگیز، همواره مورد انتقاد شماری از عالمان اهل سنت قرار گرفته‌اند. یکی از منتقدان آنان، ابن حجر هیتمی، در نوشته‌های خود هشدار می‌دهد: «بپرهیز از گرایش به نوشته‌های کسانی که هوای نفس را پیروی کرده و از راه حق منحرف شده‌اند. خداوند دل‌هایشان را مهر کرده و بصیرتشان را گرفته است». وی در ادامه، آنان را به الحاد متهم کرده و خارج از چارچوب دین اسلام می‌داند (ابن حجر هیتمی، ۱۴۱۹ ه.ق). ابن قیم نیز از این انتقادهای مصون نماند. بنا بر گزارش منابع، در یکی از رویدادهای زندگی خود، از سوی شمس‌الدین مالکی به کفر متهم و به اعدام محکوم شد، اما با استناد به تأیید قاضی حنبلی، که توبه او را پذیرفته و وی را محقون‌الدم دانسته بود، کوشید از اجرای حکم جلوگیری کند. باین حال، قاضی مالکی این استدلال را نپذیرفت و دستور داد ابن قیم را به صورت تحقیرآمیز در شهر گردانده و تازیانه بزنند (بهجت پور، ۱۳۶۲، ۸-).

۴-۳. دیدگاه شیعه درباره ابن قیم جوزی

دیدگاه‌های اعتقادی ابن قیم جوزی، از منظر شیعه، به دلیل مواضع خاص او، باطل و مردود تلقی می‌شود. از جمله اعتقادات وی که در آثارش به صراحت بیان شده، شرک دانستن توسل و درخواست از پیامبران و اولیای الهی است. همچنین، او به شدت با زیارت قبور و ساخت بناهای یادبود بر روی آنها مخالفت می‌کرد (ابن قیم جوزی، ۱۳۹۰ ه.ق)؛ اعتقادی که از دیدگاه شیعه مردود است. ابن قیم در سفری به سرزمین‌های مقدس، بر فراز منبر اعلام کرد که به زیارت قبور پیامبران و اولیای الهی نخواهد رفت. وی این دیدگاه را در شهرهای مختلف، از جمله نابلس، نیز تکرار کرد و آن را به عنوان یکی از اصول اعتقادی خود مطرح نمود (ابن قیم جوزی، ۱۴۱۱ ه.ق، ۴/۵۴). وی همچنین معتقد بود که ساخت بناهای مذهبی

بر روی قبور، شرک‌آمیز است و باید بدون تأخیر تخریب شوند (ابن‌قیم جوزی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ۴۴۳/۳). ابن‌قیم تحت تأثیر اندیشه‌های استاد خود، ابن‌تیمیه، قرار داشت و بخش عمده‌ای از تلاش علمی خود را صرف تبیین و گسترش دیدگاه‌های وی کرد. هرچند استدلال‌های او ظاهری منطقی داشت، در واقع شبهه‌افکنی‌هایی بود که برای توجیه دیدگاه‌های استادش طراحی شده بود. او تلاش می‌کرد تا با ظاهری فریبنده، افکار ناپخته برخی را جذب کند و سخنان غیرحقیقی را به عنوان امری دینی و صحیح ارائه دهد. این دیدگاه‌ها نه تنها از سوی عالمان شیعه، بلکه از سوی بسیاری از عالمان اهل سنت نیز مورد پذیرش قرار نگرفته است (حاج سیدجواد، ۱۳۶۲، ۳-).

براین اساس، انتظار می‌رفت نویسنده مدخل «بلوغ» دائرة المعارف قرآن لیدن، گزارشی جامع از دیدگاه‌های فقهی مرتبط با موضوع این مدخل ارائه کند و در نقل آراء، به دیدگاه یک‌فرد یا یک جریان خاص بسنده نکند؛ بلکه دیدگاه‌های دیگر مذاهب اسلامی نیز باید مطرح می‌شد تا تصویری جامع‌تر و منصفانه‌تر از موضوع در اختیار خواننده قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

با بررسی انجام شده در مورد مدخل «بلوغ» در دائرة المعارف قرآن لیدن می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که تعریف بلوغ در مدخل، جامع و مانع نیست و لازم بود مشخص شود که تعریف ارائه شده بر چه مبنایی است؛ آیا این تعاریف حقوقی، فقهی، عرفی یا قرآنی است؟ همچنین در این مدخل، الفاظ قرآنی مربوط به بلوغ به صورت کامل گردآوری نشده است و نویسنده فقط به تعبیر «بلوغ اشد» و به طور غیرمستقیم به «بلوغ نکاح» اشاره کرده و هیچ اشاره‌ای به «بلوغ حُلُم» نداشته است؛ موضوعی که نشان‌دهنده عدم تسلط وی بر واژگان قرآن کریم است.

در مدخل «بلوغ» دائرة المعارف قرآن لیدن، دسته‌بندی جامع و دقیقی از انواع بلوغ در قرآن، به‌ویژه درباره «بلوغ اشد»، ارائه نشده است؛ درحالی‌که چنین دسته‌بندی‌ای می‌تواند بسیاری از ابهام‌های موجود را برای مخاطب برطرف کند. همچنین دیدگاه‌های فقهی مطرح شده در این مدخل، از جامعیت لازم برخوردار نیستند؛ زیرا نویسنده در نقل مباحث فقهی، فقط از یک‌فرقه خاص یعنی، وهابیت استفاده کرده و از میان فقیهان مسلمان نیز فقط به دیدگاه ابوحنیفه اشاره کرده است و به دیدگاه‌های فقه شیعه توجهی نداشته است.

در مدخل «بلوغ» دائرة المعارف قرآن لیدن، بخشی از احکام فقهی، به صورت مبهم و بدون استناد کافی بیان شده است. با توجه به نقدهای مطرح شده، ادعای انجام پژوهشی موشکافانه که در مقدمه دائرة المعارف قرآن لیدن مطرح شده است با محتوای مدخل «بلوغ»، سازگار نیست. همچنین، بررسی انجام شده نشان داد که برخی از دیدگاه‌های نویسنده از استحکام علمی کافی برخوردار نیست. همچنین انتخاب کتاب تحفه المودود فی احکام المولود، اثر ابن‌قیم، به عنوان یکی از منابع اصلی برای معرفی مفهوم قرآنی بلوغ و معرفی فقه مسلمانان به جهانیان، با جامعیت مورد انتظار برای اثری در سطح یک دائرة المعارف سازگار نبوده و علمی و برگرفته از واقعیت نیست.

پیشنهادهای پژوهشی

پیشنهاد می‌شود تحلیل و نقد سایر مدخل‌های دائرة المعارف قرآن لیدن نیز با هدف معرفی دیدگاه‌های غیرمسلمانان درباره قرآن و مبانی اسلامی و نیز نقد و ارزیابی علمی این پژوهش‌ها براساس مبانی قرآنی و اسلامی انجام شود. این بررسی‌ها می‌تواند به اصلاح دیدگاه‌های غیرجامع و غلط نسبت به مسلمانان به‌ویژه شیعیان تأثیرگذار باشد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان تأکید می‌کنند که کلیه اصول اخلاقی در انجام و انتشار این پژوهش رعایت شده است. این موضوع توسط تمامی نویسندگان تأیید شده است.

عدم سوء رفتار علمی

مواردی مانند جعل داده‌ها، تحریف نتایج، سرقت ادبی و هرگونه رفتار غیراخلاقی دیگر در این پژوهش به طور جدی پرهیز شده است.

مشارکت نویسندگان

تمامی نویسندگان به صورت مساوی در طراحی پژوهش، نگارش مقاله و ویرایش نسخه‌های نهایی مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان عدم وجود تعارض منافع (Conflict of Interest) را در ارتباط با این پژوهش اعلام می‌کنند. به عبارت دیگر، هیچگونه منافع مالی یا شخصی که بر نتایج تحقیق تأثیرگذار باشد، وجود نداشته است.

حامی مالی

این پژوهش بدون دریافت هرگونه حمایت مالی از سازمان‌های دولتی، تجاری یا غیرانتفاعی انجام شده است.

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله، از کارکنان مجتمع آموزش عالی بنت‌الهدی که در فرایند نگارش مقاله از ایشان حمایت معنوی و علمی کردند، قدردانی می‌کنند.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۰). مترجم: مکارم شیرازی، ناصر. تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- ابن حجر هیتمی، احمد بن محمد (۱۴۱۹ ه.ق). الفتاویٰ الحدیثیة. بیروت: دارالحیاء التراث العربی.
- ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر (۱۳۹۰ ه.ق). المنار المنیف فی الصحیح و الضعیف. محقق: ابو غدة، عبدالفتاح. حلب: مكتبة المطبوعات الإسلامية.
- ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر (۱۴۰۸ ه.ق). الصواعق المرسله فی الرد علی الجهمیة و المعطلة. ریاض: دارالعاصمة.
- ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر (۱۴۱۵ ه.ق). زاد المعاد فی هدی خیر العباد. بیروت: مؤسسة الرسالة، مكتبة المنار الإسلامية.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ه.ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- اختری، الهام، ایرانزاد اصل، مریم، و ماهرزاده، سمیه (۱۴۰۱). طب سنتی و بلوغ دختران. تهران: المعی.
- اعلمی حائری، محمد حسین (۱۴۱۳ ه.ق). دائرة المعارف الشیعه العامة. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- افشارمنش، محمود (۱۳۹۸). مسائل جوانان و نوجوانان. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
- برزده، محمد حسین (۱۳۹۷). وهابیت. تهران: نظری.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۶۲). تفسیر فریقین: تاریخ، مبانی، اصول. قم: آثار نفیس.
- تنه‌کار، محسن (۱۳۸۹). آشنایی والدین با دوران بلوغ نوجوانان. قم: نسیم رحمت.
- حاج سیدجواد، احمد صدر، فانی، کامران،، خرمشاهی، بهال‌الدین (۱۳۶۲). دائرة المعارف تشیع: مدخل ابن تیمیه. تهران: سعید محبی.
- حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح (۱۲۵۰ ه.ق). العناوین الفقهیة. قم: مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسین.
- حق جو، محمد حسین (۱۳۷۴). جلوه‌ها و زمینه‌های بلوغ. قم: المهدی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۷۴). المفردات فی غریب القرآن. تهران: آرایه.

رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۳۸۵). بررسی دائرة المعارف قرآن لیدن. نشریه قرآن و مستشرقان، ۱(۲)، ۴۳ - ۷۰.
 زرقا، مصطفی احمد (۱۹۹۸ ه.ق). المدخل الفقهي العام. دمشق: دارالعلم.
 سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۷۱). فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی. مترجم: جعفری، محمد عیسی. قم: توحید.
 سروش محلاتی محمد (۱۳۹۹). بلوغ دینی دختران. تهران: میراث اهل قلم.
 سید، جمال بن محمد (۱۴۲۴ ه.ق). ابن قیم الجوزیه و جهوده فی خدمة السنة النبویه و علومها. مدینه منوره: عمادة البحث العلمی بالجامعة الإسلامية.
 سید بن طاووس، سید رضی الدین علی بن موسی بن جعفر بن طاووس (۱۴۱۲ ه.ق). کشف المحجّة لثمره المهجّة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
 سیدی، اکرم سادات (۱۴۰۰). بلوغ دختران در فقه و ادله آن. اردستان: مشارق الانوار.
 شرفی، محمد رضا (۱۳۸۸). دنیای نوجوان. تهران: منادی تربیت.
 شیخ صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۳۶۱). معانی الاخبار. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 شیخ صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۳۶۲). الخصال. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 شیخ صدوق، ابن بابویه محمد بن علی (۱۴۱۳ ه.ق). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 طاهّا، مهدی (۱۳۹۴). علائم و نشانه های بلوغ دختران. تارنمای هدا. مشاهده شده در تاریخ ۱۴۰۲/۸/۳. <https://hadana.ir>
 طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۲۵ ه.ق). مجمع البیان. تهران: ناصر خسرو.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۳ ه.ق). التبیان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 عصیری، سید مجتبی (۱۳۹۱). پیامبر وهابیت. قم: رشید.
 علامه امینی، عبد الحسین (۱۳۵۳). ترجمه الغدیر. مترجم: بهبودی، محمد باقر. تهران: بنیاد بعثت.
 فرمانیان، مهدی،، صادقیان، رضا،، معینی فر، محمد،، و بامری، عبدالواحد (۱۳۹۷). تاریخ و عقاید وهابیت. قم: ذکری.
 فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ ه.ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير. قم: مؤسسه دار الهجرة.
 کاظمی، احسان،، و آتش پور، حمید (۱۳۹۸). بلوغ (راهنمای والدین). تهران: ابوعطا.
 مرادی، عذرا (۱۳۸۹). بلوغ شرع در مذاهب اسلامی (با مقدمه ای در تکالیف و فلسفه شرایع). مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
 مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۹ ه.ق). علی مفترق طریقین. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام).
 موسوی خمینی، روح الله (۱۳۶۸)، کتاب البیع. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (علیه السلام).
 موسیوند، منوچهر (۱۳۹۴). تاریخچه وهابیت. کرج: پژوهش اخوت.
 نجفی جواهری، محمد حسن (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 نجفی جواهری، محمد حسن بن باقر (۱۲۶۶ ه.ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
 نراقی زاده، افسانه (۱۳۹۴). مسائل نوجوانان و جوانان. تهران: مهراندیش.

References

- Adams, C. J. (2001-2006). Bulūgh [بلوغ]. *Encyclopaedia of the Qur'an* (Vol. 1, p. 552-554). In McAuliffe, J. D. (Ed.). Trans: S. Edalatnejad. Tehran: Hekmat Publications.
 McAuliffe, J. D. (Ed.). (2001-2006). *Encyclopaedia of the Qur'an*. Leiden: Brill.